

УДК 613.888.15:94(477)''1648/179''

Ігор Сердюк

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Ig.Serdiuk@gmail.com)

ДРЕВО БЕЗ ПЛОДУ: БЕЗДІТНІСТЬ І БЕЗПЛІДДЯ В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ (СПРОБА СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)*

У статті досліджуються проблеми бездітності, безпліддя та імпотенції у суспільстві Гетьманщини. Йдеться про сприйняття цих явищ релігійним соціумом, котрий загалом був налаштований на дітонародження. Здатність до зачаття розглядається як важлива умова глорифікації індивіда у традиційному суспільстві. Прагнення до продовження роду мало не тільки біологічне чи економічне, а й глибоко соціальне підґрунтя. Патріархальне середовище по своєму трактувало цю потребу. З одного боку, від повноцінного чоловіка очікувалося виконання ролі батька, з іншого – відповідальність за відсутність дітей охочіше покладалася на жінку. Про це свідчать механізми та практики лікування безпліддя, які широко практикували місцеві ворожки, а церква перевела в розряд «чудесного». У цьому контексті про прокреацію ми можемо говорити як те, що було бажане; запит на чари, лікарські практики і чуда – як надію, можливе безпліддя – як ризик і страх. Інакше кажучи, ми говоримо про складові такого собі «горизонту очікувань». Одним із найважливіших елементів на цьому горизонті було дітонародження. На жаль, джерела Гетьманщини рідко промовляють про бездітні шлюби. Переважно це казусні випадки, пов'язані з розлученнями, церковними чудами тощо. Перші спроби підрахунків, але передусім західноєвропейський матеріал та демографія, дозволяють дуже обережно висловити припущення, що бездітними залишалися близько 5% шлюбів. Однак, такі «безплідні дерева» імовірно були добре помітними на фоні родин із дітьми, а отже мали всі підстави підпасти під іншування або ж маргіналізацію. Уникнути їх, бодай частково, можна було, взявши дитину «на вирість», учнів, малолітніх наймитів тощо. Це пов'язано не тільки з механізмами глорифікації, а й з потребою у домінуванні, притаманною патріархальному суспільству. Врахування подібних аспектів може бути продуктивним у контексті вивчення дитячої праці, учнівства, наймитування, сирітства, таких явищ, як соціальний трансфер і соціальний капітал.

Ключові слова: бездітність, безпліддя, батьківство, Гетьманщина, історія дитинства.

---

* Дослідження виконується за грантової підтримки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з фонду Ірини і Євгена Мельників.

Основним двигуном та внутрішнім регулятором репродуктивної поведінки населення є потреба в дітях. Цю потребу демографи розуміють як соціально-психологічну властивість соціалізованого індивіда, яка проявляється в тому, що без наявності дітей та їх «оптимальної» кількості індивід має труднощі в своїй особистісній самореалізації. Суспільство пропонує норми і принципи поведінки, що приводили до певного числа дітонароджень, бажаного у тих соціальних групах, до яких хотіла належати особа. Це дуже узагальнений опис конформного тиску, через який «в давнину» родини були схильними до багатодітності, а зараз є малодітними¹. Однак, попри тиск, завжди є частина соціуму, яка не вписується в бажані рамки (свідомо, чи всупереч власній волі). У суспільстві Гетьманщини це були бездітні родини, чоловіки і жінки, нездатні мати нащадків. Дослідження стратегій їхньої поведінки, сприйняття оточуючими може дати багато підстав для роздумів про різні явища, навіть такі, що на позір не пов'язані з дітонародженням.

Необхідно зауважити, що на матеріалах Гетьманщини тема безпліддя практично не досліджена². Тут я говорю навіть не так про фактологічне наповнення проблеми, як про різноманітність підходів і тлумачень. Про безпліддя говориться переважно у контексті аналізу справ про розлучення. Мабуть, одним із перших у кінці XIX ст. цей сюжет досліджував Амфіан Лебедев. Він виділив п'ять груп підстав для розриву шлюбу і на перше місце виніс саме хворобу і статеву неспроможність одного із подружжя, а далі на прикладах документів Харківської і Курської консисторії розглянув конкретні справи. Відтоді мало що змінилося, дослідження початку XXI ст. про безпліддя і розлучення пишуться на основі такого ж підходу, більше того, вони широко переповідають матеріали того ж Лебедева та подібні до них, не ставлячи, однак, принципово нових дослідницьких запитань³. З іншого боку, проблематика бездітності та імпотенції в різних іпостасях досліджена на матеріалах ранньомодерної Європи як самостійний сюжет⁴, або ж є важливою складовою розвідок про батьківство чи

---

¹ Медков В. Демография. Учебник для студентов социальных и гуманитарных факультетов и вузов. – М.: Инфра-М, 2003. – С. 272-273.

² Мається на увазі саме відсутність дітей у шлюбі. Незначна частка населення Гетьманщини також не мала дітей, бо за все життя не перебувала у шлюбі. Про це див. детальніше: Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 144-146.

³ Достатньо порівняти нариси про безпліддя у наступних трьох працях. Зауважу, що Микола Сулима не мав на меті досліджувати шлюб, його книга присвячена огляду різноманітних сюжетів епітимійних справ, однак сюжет розглядається однаково А. Лебедевим, М. Сулимою та І. Петренко. Пор.: Лебедев А. О брачных разводах: по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий. – М.: в Университетской тип., 1887. – С. 3-7; Сулима М. Грѣхи розмаитїи: епитимійні справи XVII–XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – С. 85-98; Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – С. 492-511.

⁴ Прикладом «найсвіжішого» комплексного монографічного дослідження є: Oren-Madigor D. Infertility in Early Modern England. – Palgrave Macmillan UK, 2017.

материнство⁵, а також про шлюбні практики⁶. Строкатість дослідницьких підходів загалом не порушує єдності авторів у тому, що прокреація була одним із головних бажаних наслідків шлюбу у ранньомодерному суспільстві, а безпліддя пари могло бути причиною іншування та навіть підставою для розлучення.

У джерелах Гетьманщини ці два явища також часто взаємопов'язані. Зокрема, про безпліддя як перешкоду до шлюбу говориться у відомому трактаті «Мир з Богом чоловіку» авторства Інокентія Гізеля:

«[...] неможливість шлюбних зносин, яка робить шлюб не дійсним за наявності таких умов: [...] якщо ця неможливість буде постійна, а не тимчасова. Постійною ж вона буде вважатися, якщо впродовж трьох років не буде вилікувана жодним способом, Богові невідворотним, а навпаки приемним. [...] якщо неможливість є цілковита, не тільки до народження, яка буває в старих і безплідних, але й до самого злягання»⁷.

Теза Гізеля є важливою з точки зору тогочасного розуміння безпліддя як явища. Йдеться про фізичну неспроможність до злягання, або ж про нездатність до зачаття (народження) упродовж трьох років і більше. Важливо, що це накладається на бачення сучасної демографічної науки. У широкому контексті терміном «безпліддя» називають нездатність зрілого організму до відтворення потомства. Чоловіче безпліддя означає нездатність до запліднення, жіноче – до зачаття, виношування чи народження дитини. Зазвичай шлюб (шлюбний союз) вважається безплідним, якщо упродовж трьох років регулярного статевого життя й за умови незастосування контрацепції та штучних абортів не відбувається народження живої дитини внаслідок відсутності зачаття чи через мимовільні аборти, а чи народження мертвої дитини⁸. Саме у такому сенсі безпліддя буде розглядатися в цій статті. Мушу визнати, що сюжет вартий окремої книги, в даному ж випадку мова піде скоріше про постановку питання і спробу окреслення вузлових його аспектів.

Прокреація і конформність

Вище говорилося про конформний тиск суспільства на індивіда в сенсі дітонародження. Для населення Гетьманщини конформною поведінкою було народити якомога більше дітей⁹. До цього спонукали і релігійні норми, почи-

---

⁵ Див. напр.: Historia ojców i ojcostwa. Pod red. Jeana Delumeau i Daniela Roche'a. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1995.

⁶ Див. напр.: *Zołądz Strzelczyk D.* Osobisty i społeczny wymiar bezdzietności w dawnej Polsce // *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych.* – Warszawa: DiG, 2010. – S. 103-112.

⁷ *Гізель І.* Мир з Богом чоловіку, або Покаяння святе, що примиряє Богові людину / пер. Романа Кисельова // *Гізель І.* Вибрані твори в 3-х томах. – Т. I. – Кн. I. – Київ–Львів: «Свічадо», 2012. – С. 167.

⁸ *Медков В.* Демографія... – С. 234-235.

⁹ Про число дітей в родинах Гетьманщини див. напр.: *Voloshyn Y.* Household composition and family structures of Ukrainian Cossacks in the Second Half of the eighteenth century // *The History of the Family.* – 2014. – Volume 19. – Issue 4. – P. 1-18.

наючи від Святого Письма, котре просто таки просякнуте закликами до прокреації від засадничого:

«І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і надптаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!» (Буття 1:28)

Власне, і шлюб, і статеве життя у шлюбі (позаяк Церква не мислила сексу поза шлюбом) були потрібні для продовження роду людського. Ідеальне християнське подружжя повинно було народити і виростити дітей¹⁰. Як свого часу писав Інокентій Гізель, це було найголовнішим наслідком шлюбу:

«Наслідки ж найголовніші, які походять від цього таїнства шлюбу [...] є такі: добра шлюбні троякі, зі сприянням благодаті Божої. Перше – це дітородження, щоб рід людський на славу Божу законно множився, у благословенному народженні і богоспасенному вихованні; щоб і кожен з подружжя побожних батьків спасся дітородженням...»¹¹.

Необхідно пам'ятати, що тексти Гізеля є витвором «високої культури» другої половини XVII ст., однак подібні міркування можна простежити й в пізніших текстах, наближеніших до традиційної культури. Коли поет і священник Климентій Зіновійв писав, що краще одружуватися хлопцям у 20 років, а дівчатам у 15, то мотивував це тим, що не пройде й року, як у них з'явиться потомство, інакше ж гібти їм, як рослинам без приплоду. Привертає увагу, що поет проводить аналогію саме із фруктовим садом, головне призначення котрого вчасно і періодично давати врожай:

А слушно(ст) лѣтъ в двадца(т) ро(к) оженіти сѣна:
о(т) ко(т)рого може(т) бы(т) в рокъ и дыѣтина.
А дще(р) присто(и)но заму(ж) в(ъ) ѣи лѣтъ давати:
то мо(ж)на ре(ч) до року и мате(р)ю стѣти.
А малыѣ ки(л)ко рокъ гибѣю(т) бе(з) приплѣдку:
я(к) вѣтвы недости(г)лы(х) овощны(х) дре(в) в(ъ) ѿгоро(д)ку¹².

Моралізаторства Зіновійва, які, окрім життєвого досвіду, спираються на біблійні сюжети, добре відомі загалу. Принаймні про те, що потрібно робити з такими деревами, разів зо три говориться у євангеліях від Матвія та Луки. «Рецепт» доволі жорсткий: *«Кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде*

¹⁰ Про ці та інші чесноти християнської родини в творчості Інокентія Гізеля див. ґрунтовне дослідження Лариси Довгої: *Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)* – К.: Свічадо, 2012. – С. 174-176.

¹¹ *Гізель І. Мир з Богом чоловіку...* – С. 164. Знову ж таки йдеться про ідеальне подружжя. На цю тезу Гізеля його анонімний коментатор (див. прим.) говорить *«То так бы мѣло быти, але не всѣ того намѣренія»*. Цит. за: *Н. П. [Петров М.] Рукописные заметки на полях книги «Мир человека с Богом» Инокентия Гизеля, киевской печати. 1669 г. // Киевская старина. – 1892. – № 1. – С. 149.*

¹² *Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті.* – К.: Наукова думка, 1971. – С. 117-118.

зрубане та до огню буде вкинене» (від Луки 3:9; від Матв. 3:10, 7:19). Це абсолютно нормально поєднується з розумінням того, що у тогочасному християнському вченні безпліддя розглядалося як кара за гріхи, так само, як і решта хвороб. Тезу «скільки хвороб, стільки гріхів» чітко артикулюють шановані в Гетьманщині духовні авторитети (зокрема про це прямо пише Дмитрій Ростовський у своєму знаменитому «Руно зрошене»¹³). Подібні уявлення могли чинити додатковий тиск на бездітних і підсилювати їхні прагнення до прокреації, десь так, як було з біблійними Анною та Йоакимом (батьки Богородиці), які стали об'єктами глузувань і звинувачень у гріховності, оскільки не мали потомства¹⁴. Важливо розуміти, що такі пари були об'єктами іншування вже тому, що вони становили меншість, але були помітними на тлі родин із дітьми.

Час батька

Наступним аспектом, на якому необхідно наголосити, це те, що суспільство Гетьманщини було глибоко патріархальне (як і вся ранньомодерна Європа). За соковитим виразом французького історика Алана Моліньє (Alain Molinier), це був «золотий час батька»¹⁵. Однак для початку батьком треба було стати. Власне, батьківство (як і материнство) є дуже складним соціальним інститутом із багатьма компонентами, яке не обмежується виключно біологічною складовою. Це прекрасно показав американський соціолог та історик Ральф ЛяРосса (Ralph LaRossa). Серед складових цього інституту він виділив, зокрема, й механізми глорифікації чи маргіналізації батьків¹⁶. Слід гадати, що у традиційному суспільстві однією з умов такої глорифікації була здатність до репродукції і реалізація цієї здатності, яку «правильний» чоловік мав довести і бажано неодноразово. Про це, знову ж таки, не перестає промовляти Святе Письмо. Навіть якщо не вдаватися в сюжети, то одна й та сама фраза «*І породив він синів та дочок*» тільки в Книзі Буття зустрічається до двох десятків разів¹⁷.

У ранньомодерну добу роль чоловіка в дітонародженні бачилася активною: він сіє своє сім'я, з якого зростає потомство. Тогочасне суспільство довго

---

¹³ *Туптало Д. (Ростовский)*. Руно орошенное, пречистая и преблагословенная дева Мария, или чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшия в монастыре Ильинском Черниговском... – Чернигов: Тип. Свято-Троицкого монастыря, 11.XI.1683. – 88 л.

¹⁴ Про це йдеться в апокрифічному Протоевангелії Якова. Див. напр.: http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=&book_id=1&chap=

¹⁵ Уточню, що Моліньє говорить про «християнський Захід» від середини XV ст. до перших двох-трьох десятиліть XVIII ст. Натомість, на теренах Гетьманщини цей «золотий вік» тривав і у XIX ст. Див.: *Molinier A. Uwieczniać i płodzić // Historia ojców i ojcostwa... – S. 71.*

¹⁶ *LaRossa Ralph. The Modernization of Fatherhood: A Social and Political History. – Chicago: University of Chicago Press, 1997. – P. 10-11.* Є також думка про плідність як умову глорифікації матері. Див. докл.: *Kicińska U. Problem płodności w oracjach pogrzebowych XVII wieku poświęconych kobietom // W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo. – Warszawa: Dig, 2014. – S. 128.*

¹⁷ (Буття 1:28; 5:4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 30; 11:11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 26).

«переварювало» відкриття сперматозоїдів Антоні Левенгуком¹⁸, однак, вже добре усвідомлювало роль еякуляту в зачатті. Власне і статевий акт міг вважатися таким, що повністю «відбувся», за умови еякуляції; її відсутність чи наявність могли бути додатковими аргументами у тлумаченні девіантних випадків (навіть безвідносних до продовження роду). Коли у серпні 1736 р. в Прилуцькій полковій канцелярії розглядалася дуже казусна справа про зґвалтування варвинським сотником Петром Ладинським козачого сина Корнія Дорошенка, то слідчі між іншим допитувалися, чи відбулася еякуляція. На думку Олега Репана, цю обставину вони теж вважали важливою для визначення покарання¹⁹.

Якщо чоловік сприймався таким, що засіває, то жінку уявляли землею, в яку падає насіння і з якої воно проростає. Це – глибоко метафорично, особливо для аграрного суспільства. Такими ж категоріями мислила й «стара» медицина, ґрунтована на текстах Галена та Гіппократа; її погляди добре передає назва одного з підрозділів спеціального есею Евеліни Берріот-Сальвадоре (Evelyne Berriot-Salvadore) – «жінка як матка»²⁰. Попри медичні наукові відкриття у XVII–XVIII ст. навіть «офіційна» медицина продовжувала тлумачити роль матері як пасивну, а саму жіночу пасивність як необхідний компонент світобудови²¹. Разом із тим це поклало додаткову відповідальність на чоловіка. Він мусив «засіяти землю», однак зробити це міг не завжди.

Неспроможність до злягання

У традиційному суспільстві нездатність до запліднення була для чоловіка найгіршою старістю, яку тільки можна було зустріти, найважчою образою для його честі. Більше того, у XVIII ст. чоловіча імпотенція стає предметом кпин у публічній сфері, котра набирає гротекстних форм²². У Гетьманщині перетікання особистісного у публічну сферу могло проявлятися переважно у вигляді пліток і перемивання кісток. Таке неформальне поширення інформації могло серйозно зіпсувати репутацію об'єкта кпинів, призвести до конфліктної ситуації, як то на матеріалах судів про чари чудово показала Катерина Диса²³. Боязнь потрапити

---

¹⁸ Антоні Левенгук (Antoni van Leeuwenhoek) відкрив сперматозоїди у 1677 р., він їх детально описав і замалював, а також висловив припущення, що ці «насінневі звірки» беруть участь у зачатті. Однак, ще майже 100 років домінувала думка, що це паразити, а зачаття відбувається за участі безпосередньо самої насінневої рідини.

¹⁹ Репан О. «Шпетная окказия» варвинського сотника Павла Ладинського // СОЦУМ. Альманах соціальної історії. Випуск 5. – К., 2015. – С. 219.

²⁰ Дискусії тут відбувалися, хіба що довкола механізмів такого народження. Див.: Berriot-Salvadore E. The discourse of medicine and science // A history of women in the West. Part III. Renaissance and Enlightenment paradoxes / Ed. N.–Z. Davis, A. Farge. Cambridge, Harvard University Press, 1994. – P. 355-360, 364-367, 383-385.

²¹ *Ibidem*. – P. 365-366.

²² Molinier A. Uwieczniać i płodzić... – S. 74.

²³ Дуса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. – К.: Критика, 2008. – 302 с.

на чийсь гострий язик міг спонукати до замовчування проблеми, намагання не виносити її обговорення за межі родини. Видається, що в більшості випадків до ініціювання розлучення не доходило, хоча, як вже говорилося вище, статева неспроможність була для цього підставою.

Однак, якщо таке розлучення ініціювалося, то про нього ставало відомо громаді. Адже через тотальну неграмотність населення й особливості діловодства Гетьманщини, свідчення зацікавлених осіб записувала та засвідчувала «третя сторона». Так, у травні 1776 р. до Пирятинського духовного правління з проханням дати дозвіл на розірвання шлюбу зі своїм чоловіком звернулась жителька села Короваї Марина Гноєва. Вона заявила, що прожила з ним сім років, але не мала статевого стосунку по причині його неспроможності. Марія була неграмотна й замість неї до листа «руку приклав» Дмитро Семенов²⁴ – та сама «третя сторона», яка теж могла взяти участь у розповсюдженні інформації. До того ж до справи залучалися свідки, лікар, священник. Вона розглядалася колегіально. Коло осіб, котрі були втягнені у проблему, розширювалося, так само ширилася інформація, а справа часто закінчувалася відмовою розривати шлюб.

Про низку таких справ XVIII ст. на матеріалах Гетьманщини і Слобожанщини розповідається у вже згаданих роботах Афіана Лебедева, Миколи Сулими та Ірини Петренко²⁵. Їхній зміст дає підстави стверджувати, що ініціаторами розлучення були як чоловіки, так і жінки. Головна підстава розриву – неспроможність партнера до злягання, мотивація – спроба знайти щастя з кимось іншим та уникнути спокуси перелюбу. Як про це написала вже знайома нам Марина Гноєва, мовляв, ще молода й *«чтобы в случаи не впасть в развратность»*²⁶.

З іншого боку, й хворий член подружжя, у свою чергу, міг дати розлучний лист, щоб не мучити іншого. Говорячи про хвороби, необхідно зауважити, що йдеться про психічні, венеричні захворювання, епілепсію, параліч, каліцтва. Вони могли унеможливити як злягання, так і зачаття. Хвороба могла прогресувати поступово, коли пара якийсь час уже прожила в шлюбі, а потім, наприклад, дружина *«впала в венерическую болезнь и великое огноище»*²⁷. Частина захворювань не заважала статевому акту, проте могла нівелювати його результати. Зрештою, фіксуються випадки фізичної неспроможності до статевого життя, засвідчені оточуючими фігурантів справи.

Окремі справи просто констатують нездатність чоловіка до сексу, разом із тим вони повідомляють важливі, почасти курйозні і водночас трагічні подробиці. Ірина Петренко описує справу Ксенії та Івана Наконечнюків. Останній за півтора роки після одруження так і не зміг здійснити статевий акт, а тому Ксенія за дозволом свекра блудила з братом свого чоловіка, завагітніла й народила

---

²⁴ Також Марія скаржилася і на те, що чоловік був хворий на параліч. Див.: Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 801, оп. 1, спр. 513, арк. 1.

²⁵ Див. примітку № 2.

²⁶ Див.: ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 513, арк. 1.

²⁷ Цит. за: Сулима М. Грѣхи розмаїтї ... – С. 96.

дитину²⁸. В іншому випадку через власну неспроможність позбавити цноти наречену жених просить зробити це товариша:

«Оной Опанченко, не могучи по обнаковенію со мною иметь телесного совокупления [...], упросив товарища своего Кондрата Ткача, которой [...], при том веселном актѣ бывший маршалком, мене от дѣвства растлил»²⁹.

Також ініціатором розлучення міг бути і чоловік. У червні 1772 р. житель села Бубни Тимофій Крамаренко скаржився на те, що мав секс із дружиною Катериною тільки в перші два дні після весілля. А далі вона нібито надірвалася, коли вантажила своє придане на воза при переїзді з батьківського дому, й більше з ним не жила. Лікарський огляд засвідчив, що Катерина не здатна до злягання та дітонародження. Ця справа цікава ще своїм глибшим контекстом. Жінка стверджувала, що, дізнавшись про хворобу, Тимофій її дуже сильно побив і якраз це могло погіршити її здоров'я. Не слід забувати, що інколи фізичні вади могли бути й надуманими через незнання, пара могла бути цілком «діездатною», однак «по незнанію не имели плотского совокупления»³⁰.

Думається, що ситуації, подібні до зазначених вище, є лишень верхівкою айсбергу. В більшості випадків причини порушень репродуктивної функції не були такими явними. Подружжя могли жити статевим життям, однак не мати дітей. Ранньомодерна медицина, особливо у формі, доступній простолюду Гетьманщини, явно не могла виявити «внутрішні» причини хвороб. Навіть придворний лікар французького короля Генріха III³¹ пояснював його нездатність до батьківства активним і нерозбірливим статевим життям в юності, мовляв, король марнотратно знищив свою плідну здатність³².

Спроби зцілення

Пояснення королівського лікаря змушують торкнутися ще одного великого і важливого пласту, котрий, на жаль практично не відображений у джерелах Гетьманщини. Вже знайоме нам подружжя Гноєвих прожило у шлюбі сім років, але ми не знаємо, чи робили вони спроби вилікуватися, і якщо робили, то які. Думається, що на Гетьманщину теж можна певною мірою екстраполювати західноєвропейські практики пошуків допомоги у медицині та церкві. Найвідомішим, мабуть, є досвід вищезгаданого Генріха III, який намагався зцілитися від безпліддя у лікаря, їздив на води, однак безуспішно. Королівський лікар навіть робив хірургічні маніпуляції на причинному місці короля³³. Враховуючи рівень тодішньої медицини, це могло більше зашкодити, тим паче в Гетьманщині, де

²⁸ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини... – С. 364-365.

²⁹ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 665, арк. 1.

³⁰ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини... – С. 501.

³¹ Генріх III (1551 – †1589) – король Речі Посполитої, великий князь литовський (1573–1574), король Франції (з 1574), останній з династії Валуа.

³² Див.: *Molinier A. Uwieczniać i płodzić...* – S. 76-77.

³³ Див.: *Tamże.* – S. 76-77.

взагалі професійні медики були на вагу золота³⁴. Для (само)лікування ж у тогочасних лікарських порадиниках пропонувалися доволі «жорсткі рецепти». Безпосередньо про імпотенцію не йшлося, однак, наприклад, щоб звести бородавку на статевому органі, рекомендувалася ртутна настоянка. Принаймні такі настанови давав один із порадиників (датований XVIII ст.), що походив з містечка Лютенька Гадяцького полку:

«Гди бородавка уроди(т)ся на тайно(мъ) удѣ, возми во(д)ки бабчатой пол(ъ)квате(р)ки, придай меркурій чверть лота, и галуу трохи, змѣша(й), в(ъ)мочива(й) пла(т) и прикладай, або перкомъ помазывать частокротъ на день»³⁵.

У Гетьманщині меркурій був популярним компонентом ліків від багатьох хвороб, починаючи з сифілісу³⁶. Однак цей метал дуже шкідливий, відомі випадки отруєння ртуттю, тож лікуючи бородавку, можна було отримати серйозніші проблеми. У цьому сенсі жінкам пощастило більше. Той самий порадиник рекомендував для лікування безпліддя насіння будяка, проте, звісно, не просте:

«Способъ зачатія, абы detmy postopila жена. В(ъ)зять в(ъ) осе(н) бодеякъ, кой виростае(т) ме(ж)ду житомъ, какъ наилучше доспѣлой, в коемъ в(ъ) головцѣ род свѣтомъ іскать че(р)ва, где онъ имѣлся, и по(д) нимъ будетъ найдено насе(н)е. Которое насе(н)е взя(т) розотертъ и тать пит(ъ) в водѣ надшо сердце или в(ъ) винѣ и имѣтъ сношеніе с женою мужевѣ. И о(т) того поступи(т) плодомъ может жена»³⁷.

Як бачимо, більш «офіційні» лікарські практики, формалізовані тим, що були внесені до лікарських порадиників, мали елементи чарів. Даний рецепт цілком вкладається в можливий алгоритм дій звичайної ворожки з якогось села Гетьманщини. Так само він може слугувати унаочненням до тези Ганни Дидик-Меуш, що по всій Європі методи лікування офіційної і неофіційної медицини фактично нічим не відрізнялися аж до початку XIX ст.³⁸ Тому цілком логічним виглядають намаганнявилікувати неплідність за допомогою чарів, як, напри-

---

³⁴ Певне уявлення може дати короткий, але класичний текст: Гл. Л. [Лазаревський Г.]. Список докторов медицины из малоросов, практиковавших в России в XVIII в. // Киевская старина. – 1896. – № 3. – С. 98-103.

³⁵ Лѣкарства описание, которимы бѣ(з) ме(ди)ка в дому всикъ поратоватси можетъ // Лікарські та господарські порадиники XVIII ст. (Серія: Пам'ятки української мови). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 43.

³⁶ Можливо, що бородавка на статевому органі вважалася чимось нечистим і пов'язаним із венеричними хворобами, тому її й рекомендували лікувати саме меркурієм. Відповідно до даного рецепту треба у півлітрі горілки розвести 3 грами ртуті та трохи галуу (квасців) – сульфату калію-алюмінію. Натомість для зведення бородавок на інших частинах тіла застосовували цибулю, телячий послід, тертих хрущів, тобто менш радикальні ліки. Див.: Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. – Львів, 2008. – С. 213.

³⁷ Лѣкарства описание... – С. 84.

³⁸ Дидик-Меуш Г. Українська медицина... – С. 18.

клад, робили персонажі книги Катерини Дисини³⁹. Однак, магичні маніпуляції могли закінчитися судом, тож, вочевидь, окрім їхнього змісту був важливим ще й результат: якщо він влаштовував сторони, то це вважалося лікуванням, якщо ж ні, то – чарами⁴⁰.

Навіть при тому, що держава до кінця XVIII ст. суголосно з просвітницькою риторикою перестала вважати такі практики злочином і переносить їх у сферу забобонів, відьомство могло стати підставою для самосуду. Також не забуваймо й про позицію церкви. «Правильний» алгоритм дій від Климентія Зіновієва у разі безпліддя вимагав цуратися магії:

Тѣмъ неплодныа особѣ бѣгу мѣлѣтеса:
вде(н) и внощи и на всякъ часъ не лѣнѣтеса.
А Хс̄ спо(л)нить вѣши тыѣ желаніа:
пошлѣ(т) ва(м) таковыѣ всѣмъ дарованіа.
Ѵтожь жены лѣка(р)ство вамъ се пре(д)лагаю:
и при(и)мати ва(мъ) то(и) да(р) ѿ(т) бѣга пріаю.
Анѣ зѣли(и) анѣ бабѣ на то не вжыва(и)те:
и іны(х) з боку рѣчи(и) са выстерѣга(и)те.
Ты(л)ко г(с)да бѣга ѿ тоѣ впраша(и)те:
и та(к) здоровы дѣти на свѣтѣ ражда(и)те⁴¹.

Як бачимо, рецепт, запропонований Зіновієвим, доволі простий – щира постійна молитва, але ніякого зілля і ворожок. Для більшої переконливості свого віршування священик наводить приклад матері Богородиці – Святої Анни, котра була неплідна, але змогла завагітніти після щиросердних молитов. Вона була шанованою в Гетьманщині і могла мати вужчу «спеціалізацію», ніж Богородиця, зокрема допомагала у прокреації⁴²:

Непло(д)на и сѣаа негды(с) была Анна:
о(т) ко(т)рой родилася прч(с)таа панна.
Егда ўбо мѣиса бѣгъ да(р) е(и) тотъ даде:
а поро(ж)дши єму жѣ в да(р) ѡную приведе.
Трылѣтнюю в(ѣ) це(р)ковъ тую о(т)роковицу:
на(д) всѣхъ двѣ че(ст)нѣ(и)шую стую двицу.

³⁹ Диска К. Історія з відьмами... – С. 239.

⁴⁰ Оксана Романова на матеріалах Гетьманщини дійшла до висновку, що допоки немає конкретної жертви, заняття магією не було страшним гріхом. Див.: Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 458-459.

⁴¹ Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті... – С. 98-99.

⁴² Ім'я «Ганна» входило до найпоширеніших жіночих імен у Гетьманщині. Наприклад у полковій Полтаві перша трійка виглядала так: Марія (10,2%), Євдокія (7,7%), Ганна (7,2%) (див.: Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. – К.: К.І.С., 2016. – С. 153.).

Тако бо бг̃ъ мляще(и)с̃л̃ Анны услыша̃ль:
же в(ъ) престарѣлыхъ лѣте(х) ст̃ъ пло(д) ε(и) дароваль.

Оскільки ми заговорили про Святе Письмо, то необхідно зауважити, що є чимало біблійних сюжетів про бездітні пари та їхнє чудесне зцілення. Окрім народження Діви Марії, це історії Авраама і Сарі, Захарії і Єлисавети, Елькани і Пророчиці Анни. Всі вони вчили ставитися до продовження свого роду як засадничої цінності, зокрема й обов'язку перед Господом. Важко говорити про те, як подібні сюжети впливали на поведінку їхніх реципієнтів, однак, у цілому, вони могли давати надію та спонукати паству звертатися по допомогу до церкви. Молитви, прощі, пожертви, обітничі мали допомогти одужанню. Про такі намагання «разрешения от неплодства»⁴³, нехай і доволі нечасто, промовляють молитовні дари (вотиви), принесені до чудодійних ікон та святинь. Наприклад, у популярному поміж прочан Гетьманщини місці паломництва – Києві – неплідні зверталися по допомогу до мощей Святої Варвари у Михайлівському монастирі⁴⁴.

Вочевидь, більше підстав для роздумів може дати детальне дослідження «книг чуд» найшанованіших ікон надзвичайно популярної в ранньомодерній Україні Богородиці⁴⁵, як от Жировицької, Почаївської, Чернігівської, Охтирської⁴⁶.

Наприклад, у переліку чуд важливої для Гетьманщини Охтирської ікони Богородиці зустрічаємо випадок дружини бунчукового товариша Костинецького Євдокії, яка 31 травня 1752 р. оголосила, «что она не рожала дѣтей годовъ до пяти, а бывши прежде на поклоненіи у чудотворной иконы Пресвятыя Богоматери разрѣшися ей неплодство»⁴⁷. Інше подібне оголошення зробив чоловік.

---

⁴³ Цит. за: Кізлова А. Віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII – кінець XIX ст.) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. Вип. 7. – К., 2008. – С. 302.

⁴⁴ Антоніна Кізлова говорить, що такі прохання були поодинокі, до того її джерело датоване поч. XIX ст. Та видається, що цими прикладами можна обережно скористатися допоки не віднайдуться хронологічно більш близькі. Див.: Кізлова А. Там само... – С. 302.

⁴⁵ Саме Богородиці, бо, на думку Валентини Лось, Богородичний культ займав пріоритетні позиції в релігійній свідомості населення XVII–XVIII ст., і саме через нього найповніше вираження отримувала народна побожність (зокрема й через чудотворні ікони). Про виключне шанування Богородиці в Гетьманщині може свідчити також топографія посвят церков Київської єпархії XVIII ст., досліджена Оксаною Прокоп'юк. Див.: Лось В. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. – К., 2013. – С. 74-183; Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят: реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). – К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2012.

⁴⁶ Мабуть найбільшу колекцію зцілень та інших чуд свого часу зібрав у велику окрему книгу Євгеній Поселянин, поміж іншим там зустрічаємо і нечисленні приклади вдалих дітонароджень. Див.: Поселянин Е. Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. <http://www.sedmitza.ru/lib/text/440242/>

⁴⁷ Реестръ кто имяны отъ Ахтырскія чудотворныя Пресвятыя Богоматере иконы болѣзновавщія получили исцѣленія значить по сему // Описание документовъ и дѣлъ, хранящихся

У квітні 1757 року мешканець містечка Носівка Київського полку Василь Богдановський, приїхавши до Охтирки, заявив, «что жена его Евфросинія чрезъ пять лѣтъ была безчадна, егда же обѣщалась поѣхать въ городъ Ахтырку на поклоненіе чудотворной Пресвятой Богоматере иконы, и просить Божія Матере о чадородіи, то въ прошломъ 755 году сентября 20 дня родила сына Евстафія»⁴⁸.

Необхідно відзначити, що у довгому переліку чуд Охтирської ікони подібуємо тільки два цитованих випадки, безпосередньо пов'язані з допомогою у продовженні роду. До того ж у цих записках не йдеться про те, чи пробували чудесно зцілені якесь інше лікування. Думається, що це закономірно, адже у «книгах чуд» безпліддя має губитися у черзі важких, «нагальніших» хвороб⁴⁹, з яких, однак, ми теж можемо отримати інформацію про «механіку» зцілення, зв'язки лікування вірою з «офіційною» медициною тощо. Так, зцілена у 1745 р. Охтирською іконою Богородиці обивателька слобідського містечка Зміїв говорила, що спочатку нібито довго й безуспішно лікувалася, а вже потім звернулася до церкви: «Когда при многих употреблениях разных лѣкарств и врачеваний, не предвидя еже никакой надежды к освобождению себя отъ тѣх ран, обратила всю надѣжду свою и упованиѣ к единой всесильной цѣлебницѣ Божий Матери»⁵⁰.

Ця риторика, хоч і не стосується безпліддя, але показова у сенсі черговості дій⁵¹. Свого часу, так само зневірившись у здібностях придворного лікаря, вже згадуваний Генріх III почав вчащати до собору Богоматері в Шартрі (Cathédrale Notre-Dame de Chartres), куди з усього королівства прочани їхали просити, щоб Богородиця дала їм дітей. Плідності могли посприяти й артефакти зі святих місць. Так, у лютому 1579 р. король привіз із Шартру дві спеціальні сорочки – одну для себе, другу для дружини⁵².

въ архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго синода. – Т. XXXII. – Петроградъ, 1915. – С. 938.

⁴⁸ Там же. – С. 952

⁴⁹ У таких книгах, починаючи від знаменитого «Руно зрошене», описані прозріння, зцілення від пропасниці, ран, гнійних хвороб, паралічу тощо. Ці хвороби більше заважали життєдіяльності, були більш актуальними і помітними. До того ж вони теж могли бути підставою для безпліддя, тож, наприклад, зцілюючись від паралічу, особа могла пізніше виконати й дітородні функції. Видається, що про потомство просили люди, котрі не мали серйозних фізичних вад і хвороб.

⁵⁰ Охтирський краєзнавчий музей. – Описание чудесъ происходившихъ отъ чудотворнаго образа Ахтырския Божія Матери. Рукопис. – Арк. 36.

⁵¹ Визнаю всю умовність такої моделі черговості дій. Однак ми не знаємо, як у мешканців Гетьманщини відбувалася внутрішня комунікація з Богом. Як часто вони просили дітей чи зцілення у молитвах? Чи можна вважати такі прохання «активною» дією, як то обітницю, прощу тощо? Також ми маємо надзвичайно обмежені уявлення про поширення інформації про чудодійні ікони серед простолюду, тобто чи зцілені охтирською іконою одразу знали про неї, чи їм про чудодійну ікону з часом розповідали ті, хто спостерігав їхні страждання.

⁵² *Molinier A.* Uwieczniać i płodzić. – S. 74.

Хто винен?

Момент із «цілющими» сорочками дуже показовий – формальним винуватцем відсутності дітей в очах тогочасного суспільства вважався Генріх⁵³, але сорочок було дві – одна для його дружини. В ранньомодерному суспільстві у відсутності дітей винною зазвичай вважалася жінка. Це витікало з того, що патріархальну суспільну систему конструювали самі чоловіки в такий спосіб, аби вона відповідала передусім їхнім інтересам, і в більшості питань за експертів і шанованих членів суспільства вони визнавали самих себе⁵⁴. У цьому контексті показово, що у творчості рясно цитованого тут «експерта» суспільства Гетьманщини Климентія Зіновіїва немає жодного рядка про безплідних мужів і безпліддя пари як такої, однак бездітним жінкам присвячено розлогого вірша. Важливо, що священик пише, буцімто таких жінок було багато:

Повѣждь мнѣ чѣму жены многи е(ст) непло(д)ны:
любо то и о(т) муже(и) свои(х) не свободны.
Не вѣмь о то(м), токмо мню же то(г)[о] не годны
дара в(ъ) бѣа пріяти: и тако без(ъ)плодны.
Зостають: яко древо не імущо плоду:
не на радо(ст) праве імь самы(мъ) и іхъ роду⁵⁵.

У даному випадку Зіновіїв трансліює патріархальність не тільки традиційного суспільства, але й християнської релігії в цілому. Біблійні сюжети про неплодні пари почасти компонувалися за традиційною схемою: жили собі вони, його дружина була неплодна, однак Бог винагороджував чоловіка за його праведність потомством⁵⁶. Важко сказати, як було в Гетьманщині «направду».

Історична демографія говорить, що імовірність «провини» конкретного партнера у безплідді шлюбної пари приблизно однакова. Це на показниках Руану 1640–1729 рр. конкретизує Алан Моліньє, стверджуючи, що «направду» у

⁵³ Йдеться не про «реальний стан речей», а саме про уявлення сучасників. Вже говорилося, що оточення Генріха III вважало, що той розтратив свою плідну здатність ще до шлюбу. Див.: *Tamže*. – S. 76-77.

⁵⁴ *Šmejkalová J.* Možliwosti wykorzystania kategorii płci kulturowej w badaniu ojcostwa na obszarze Europy Środkowej // *Міędzy patriarchą a tatą. Zachodniosłowiańskie modele ojcostwa*. – Warszawa: Zakład Graficzny UW, 2009. – S. 18.

⁵⁵ *Зіновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті... – С. 98.

⁵⁶ Настрій на «винуватість» жінки простежується у наративі про зцілення вірою. Поки що мені не трапилося інформації про чудо зцілення чоловіків від імпотенції у релігійних текстах, поширених у Гетьманщині. Вочевидь у цьому не було потреби, адже чоловік вважався «активною» стороною, готовою до зачаття. Чоловіки не мали окремого святого – захисника своєї «чоловічої сили», але при цьому був його антипод. У Києво-Печерському патерику є розповіді про «чудесні» омертвіння достоїнства в ченців, які боролися зі статевою спокусою. Покровителем у цьому був блаженний Мойсей Угрин, який при житті вдарив монаха посохом в причинне місце, «абие отмертвеша уды его», й більше диявольський потяг монаха не турбував. Після смерті блаженного таку ж «чудодійну» дію мали його мощі. Принаймні за їхньої допомоги умертвили свою хтиву плоть Іоанн Затворник та ще один монах. Див.: *Долгов В.* Любовь, сексуальность и полова мораль в Древней Руси X–XIII вв. // *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. Випуск 1. – К.: 2002. – С. 206.

48% винуватцями безпліддя були чоловіки, відповідно у 52% – жінки. Однак, у той час терміни імпотенція і безпліддя змішувалися і зазвичай приписувалися жінкам. Навіть у випадках, коли неспроможність чоловіка до запліднення (фізична чи реальна) не підлягала сумніву, вони звинувачували в цьому своїх дружин і тещ, які бавилися чарами, або ж уважали, що чари були накладені кимось іншим «зі сторони»⁵⁷. Таку ймовірність не відкидав і сам Інокентій Гізель: «*Бо на якийсь час хтось може скоїти чарами таку неміч комусь із подружжя*»⁵⁸.

Чоловік міг бути зурочений прями́сінько під час власного весілля. Важливо, що такий «діагноз» не був маскулі́нним виправданням, його могли поставити й жінки. Так сталося в київського подружжя – 23-літнього Дмитра Лавріненка та 19-літньої Дарії Гризлової. У 1791 р. дружина скаржилася в Київську консисторію, що у чоловіка перед сексом відбувалася «*во внутренности ево колька, далее обморок*». За півтора роки шлюбу він так і не зміг вилікуватися, та ще й нібито знайшов зашиті в його подушці людські кістки. Відтак він звинуватив у чарах дружину, хоча кілька жінок, які його оглядали (sic!), констатували вроки під час шлюбу⁵⁹.

«Третя сторона» могла бути звинувачена не тільки тоді, коли йшлося про нездатність до запліднення у когось із подружжя, а й у разі проблем із дітонародженням. Слід гадати, що звинувачення третіх осіб було не тільки простим пошуком винних, а й способом зберегти честь подружжя, цей важливий соціальний капітал. Особливо тоді, коли за дружиною стояла впливова рідня і звинувачення у неповноцінності торкалися також її роду. Зрештою, не забуваймо, що тоді, коли йшлося про честь, пляма на репутації жінки стосувалася і чоловіка. Ілюстрацією цього (знову ж таки казусною, але показовою) може слугувати сторінка з подружнього життя гетьмана Івана Брюховецького та Дарії Ісканської – представниці московського істеблішменту (нехай і не найвищих його прошарків), яка восени 1666 р. імовірно була вагітною, однак втратила дитя. У цьому було звинувачено гадацьких відьом і за результатами процесу спалено шість жінок:

«... боярин де и гетман войска Запорожского Иванъ Мартыновичъ велел зжечь пять баб ведмъ да шестую гадацкова полковника жену. А зжечь де ихъ велел за то, – мнил на них то, что оне ево гетмана и жена ево портили и чахотную болезнь на них напустили [...], носютца де у нас в Гадиче те слова, будто де те же бабы выкрали у гетмановой жены дитя из брюха; а иная де баба ведьма ушла. А как де те бабы сидели за караулом в меншом городе в погребу, и от них де из

---

⁵⁷ Molinier A. Uwieczniać i płodzić. – S. 74-75.

⁵⁸ Гізель І. Мир з Богом чоловіку... – С. 164. На це анонімний дискусант Гізеля в кінці XVII ст. говорить: «*Того барзо мно(го) у дурной Руси же (рідко) живет веселе же б... которое з молод(ых) не было почар(овано)... albo панна albo младенец*». Див.: Н. П. [Петров М.] Рукописные заметки на полях книги «Мир человека с Богом» Иннокентия Гизеля, киевской печати. 1669 г. // Киевская старина. – 1892. – № 1. – С. 149.

⁵⁹ Цит. за: Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини... – С. 506.

погреба бегивали мышши и кошки и по городу бегают многое время, и бегав де незнамо подеваюцца»⁶⁰.

Можливо, не тільки турбота про продовження свого роду та власне здоров'я, а й питання честі та політики, змусили гетьмана Івана Брюховецького вдатися до такого вчинку⁶¹. Для простолюду політичні матерії не були актуальними, та й, як вже говорилося вище, чари використовували й в позитивному сенсі, ними також намагалися зцілитися. Учинок Брюховецького своєю беззаперечною казусністю важливий для нас із точки зору окреслення межі. Це був, безумовно, крайній крок з метою усунути «вроки» як можливу перешкоду для дітонародження, однак він був зроблений. Пройде не так багато часу й на цій же території ворожок будуть тільки лякати смертною карою (на випадок рецидиву). Так, наприклад, було з фігурантами великої й заплутаної справи за участю самої полковничихи Танської, котра пройшла всі судові інстанції, включно із розглядом у Сенаті в 1735 р.⁶² Зрештою, ще за кілька десятків років чарівниці взагалі не будуть підлягати кримінальному переслідуванню, а їхні дії перейдуть до компетенції Совісного суду, що однак, не означатиме таких же різючих змін у поглядах простолюду на чари⁶³. Це ще один привід говорити про Просвітництво та модернізацію, однак уже в іншому тексті.

Пари неплідні. Наближаючись до висновків

Описані вище випадки справ про розлучення через безпліддя чи вади, а також суди про чари, все ж видаються казусами. Є підстави вважати, що більшість бездітних пар через різні причини (конформний тиск, надії на народження дитини тощо) продовжували тихе подружнє життя без значного суспільного резонансу (хіба під перешіптування сусідів). Разом із тим, у суспільствах із сильним налаштуванням на дітонародження бездітні шлюбні пари стають особливо помітними, зокрема через їх малочисельність. Соціум Гетьманщини був саме такий, та, на жаль, він залишив про цей аспект малоін-

---

⁶⁰ Цит. за: *Кравцов Д.* Брюховецький і відьми // Україна. – 1927. – № 5. – С. 5 (3-5).

⁶¹ Більше про цю справу, зокрема про соціальний і політичний контекст, йдеться у спеціальній розвідці Віктора Горобця: *Горобець В.* «Хочу [...] поняти б за себя московскаго народу вдову ...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 149-164.

⁶² Йдеться про Марію – дружину київського полковника (у 1712–1734 рр.) Антона Танського. Про справу див.: Полное собрание законов Российской империи. – Т. IX. – № 6748. – С. 530-531; Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 61, спр. 1586.

⁶³ Для порівняння можна взяти книгу протоколів Полтавського совісного суду поч. XIX ст. Там є добре описані колізії, пов'язані з магічними практиками на теренах вже колишньої Гетьманщини. Див.: ДАПО. – Ф. 76, оп. 1, спр. 1. Про анатомію конфлікту довкола «порчі» подружжя під час весілля в другій половині XIX ст. (нехай і на російському матеріалі) див. велику справу, занотовану Олександром Кістяківським: ІР НБУВ, ф. 61, спр. 247. Подібні справи свідчать про те, що чари ще довго розглядалися як реальна можливість нашкодити людині, у тому числі й позбавити здатності до репродукції.

формативні та сумнівні джерела. Можливо, ця скарга суб'єктивна і так можна сказати про всю ранньомодерну Європу? Вже згаданий Алан Моліньє скаржиться на те, що проблема безплідності шлюбних пар у Ранній Новий час взагалі малодосліджена. Але тут же він подає результати дослідження населення французького міста Руан, у якому в 1640–1729 рр. близько 5–7,5% шлюбних пар за своє життя не мали дітей⁶⁴.

На жаль, такої статистики щодо Гетьманщини немає. Отримати бодай якісь уявлення можна, наприклад, погортавши відомий широкому загалові «Малоросійський родословник» Вадима Модзолевського, де є приклади шлюбних пар без дітей (звісно, що не всі з них дійсно їх не мали). Стосовно простолюду, то в облікових джерелах, зокрема у Генеральному описі 1765–1769 рр., можна зустріти подружжя віком 30–40 років, які не мали власних нащадків, але тримали учнів чи малолітніх слуг. У такому разі пояснення, що їхні власні діти не фіксуються, бо віддані десь «на сторону» (через наявність у домогосподарстві слуг) або вирости (з огляду на вік подружньої пари), видаються малоймовірними⁶⁵. У джерелі подибуємо і бездітні родини, в яких мешкали родичі (переважно племінники й племінниці), або сироти. На жаль, ми не дізнаємось обставин такої ситуації, але можна вдатися до «західних» аналогій. У цьому контексті відома, наприклад, історія львівського поета та міського урядника Бартоломія Зіморівича. У своєму першому шлюбі (після 1629 р.) він чотири рази ледве не став батьком, однак його дружину настигало лихо. Тому Зіморівич після смерті сестер бере на виховання їхніх дітей – сина та доньку⁶⁶.

Повертаючись до Генерального опису, констатую, що це джерело таки може дати певну інформацію. Наприклад, у переписі Стародуба знаходимо 13 сімей, в яких не було власних дітей, але проживали чужі. Це число можна дуже обережно порівняти із даними, наведеними вище стосовно Руану, де, нагадаю, бездітними були 5-7,5% шлюбних пар. То ж у Стародубі зауважена кількість таких родин становила приблизно 6%. Серед них родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього, в описі зустрічаються бездітні особи значно старшого віку, у яких шансів на народження власної дитини було ще менше. Як приклад, можна навести 45-річного міщанина Івана Цибуліна та його 40-річну дружину Агафію, з якими жили двоє хлопців-учнів⁶⁷.

Проживання таких дітей у бездітних родинах найпростіше пояснити економічними міркуваннями, турботою про догляд у старості, або думками про отой самий «кухоль води», який нікому буде подати. Однак тут може мати місце і глибокий соціальний контекст. На думку англійських істориків Гелен Беррі

---

⁶⁴ *Molinier A.* Uwieczniać i płodzić... – S. 74.

⁶⁵ Про вік дитинства в Гетьманщині див. напр.: *Serdiuk I.* Childhood and its Age Limits in the Society of Getmanat in the XVIII Century // *Bylye Gody.* – 2015. – № 3. – С. 499-507.

⁶⁶ *Гиніч В.* Юзеф Бартоломій Зіморівич. Життя та світогляд львівського міщанина XVII століття // Київська старовина. – 2012. – № 4. – С. 152-153.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 148 а, арк. 59 зв. Про дітей поза власною родиною у містах Гетьманщини див.: *Serdiuk I.* «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні Лівобережного українського міста XVIII ст. // *Кразнаство.* – 2009. – № 1-2. – С. 196-202.

(Helen Berry) й Елізабет Фойстер (Elizabeth Foister), у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті бездітних чоловіків. Вони уможливлювали виконання соціальної ролі патріарха, властивої чоловікам цього періоду⁶⁸. Спробувати уникнути насмішок й виконати цю роль можна було у якості хрещених батьків, опікунів, господарів, майстрів тощо⁶⁹.

* * *

Дослідження безпліддя може дати додаткові підстави для роздумів про важливі аспекти дитинства в суспільстві Гетьманщини. Загальне налаштування на прокреацію, вочевидь, надавало певної цінності спроможності до дітонародження, навіть без огляду на його результати. Прагнення до продовження роду мало не тільки біологічне чи економічне, а й глибоко соціальне підґрунтя. Патріархальне суспільство по своєму трактувало цю потребу. З одного боку, від повноцінного чоловіка очікували виконання ролі батька, з іншого – відповідальність за відсутність дітей більш охоче покладалася на жінку. Про це принаймні опосередковано свідчать механізми та практики лікування безпліддя, які широко практикували місцеві ворожки, а церква перевела в розряд «чудесного». У цьому контексті про прокреацію ми можемо говорити як про те, що було бажане, про запит на чари, лікарські практики і чуда – як надію, а про можливе безпліддя – як ризик і страх. Інакше кажучи, ми говоримо про складові такого собі «горизонту очікувань» (за Козеллеком) і те, що одним із очікувань на цьому горизонті було дітонародження.

Видається, що джерела Гетьманщини рідко промовляють про бездітні шлюби. Радше, це будуть казусні випадки, пов'язані з розлученнями, церковними чудами тощо, при цьому більшість пар складатимуть оту підводну частину айсберга. Перші спроби підрахунків, але найперше західноєвропейський матеріал та демографія, дозволяють дуже обережно висловити припущення, що бездітними залишалися близько 5% шлюбів. Однак такі «безплідні дерева», імовірно, були добре помітними на тлі родин із дітьми, а отже мали всі підстави потрапити на гострі язика, підпасти під іншування або ж маргіналізацію. Уникнути їх, бодай частково, можна було, взявши дитину «на виріст» чи тримаючи в своєму домі учнів, малолітніх наймитів тощо. Це пов'язано не тільки з механізмами глорифікації чоловіків (за ЛяРоссою), а й з їхньою потребою у домінуванні, притаманною патріархальному суспільству. Врахування подібних аспектів може бути продуктивним у контексті вивчення дитячої праці, учнівства, наймитування, сирітства, таких явищ, як соціальний трансфер і соціальний капітал. Це дозволить сформулювати нові питання, які не обертаються виключно довкола економічних міркувань, а отже – отримати нові відповіді.

---

⁶⁸ Це перегукується із тезою Ральфа ЛяРосси про батьківство як соціальну роль. Див.: *LaRossa R. The Modernization of Fatherhood...* – P. 10-11.

⁶⁹ *Berry H., Foyster E. Childless men in early modern England // The Family in Early Modern England.* – Cambridge, 2007. – P. 182-183. З іншого боку, про одну з перешкод до виконання таких ролей див., напр.: *Сердюк І. Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII в.) // Антропологический форум.* – 2015. – № 25. – С. 118-144.

REFERENCES

- Berriot-Salvadore, E. (1994). The discourse of medicine and science. *A history of women in the West. Renaissance and Enlightenment paradoxes* (Part III, pp. 348-388). Cambridge: Harvard University Press [in English].
- Berry, H., Foyster, E. (2007). Childless men in early modern England. *The Family in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Delumeau, J., Roche'a, D. (Ed.). (1995). *Historia ojców i ojcostwa*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne [in Polish].
- Dolhov, V. (2002). *Lyubov', seksual'nost' i polovaya moral' v Drevney Rusi X–XIII vv. Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi, 1*, 205-215 [in Russian].
- Dovha, L. (2012). *Systema tsinnostey v ukrayins'kiy kul'turi XVII st. (na prykladi teoretychnoyi spadshchyny Inokentiya Hizelya)*. Kyiv: Svichado [in Ukrainian].
- Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrayins'ka medytsyna. Istoriya nazv*. Lviv: Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
- Dysa, K. (2008). *Istoriya z vid'mamy. Sudy pro chary v ukrayins'kykh voyevodstvakh Rechi Pospolytoyi XVII–XVIII stolit'*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Hipich, V. (2012). Yuzef Bartolomiy Zimorovych. Zhyttya ta svitohlyad l'vivs'koho mishchanyna XVII stolittya. *Kyyivs'ka starovyna, 4*, 152-153 [in Ukrainian].
- Horobets', V. (2003). «Khochu [...] ponyaty b za sebya moskovskaho narodu vdovu ...» (Zhinky v politychniy biografiyi Ivana Bryukhovets'oho). *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi, 2*, 149-164 [in Ukrainian].
- Kicińska, U. (2014). Problem płodności w oracjach pogrzebowych XVII wieku poświęconych kobietom. *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*. Warszawa: Dig, 2014 [in Polish].
- Kizlova, A. (2008). Viddzerkalennyya ochikuvan' bohomo'tsiv u yikhnikh darakh do svyatyn' Kyieva (kinets' XVIII – kinets' XIX st.). *Proseminariy. Mediyevistyka. Istoriya Tserkvy, nauky i kul'tury, (7)*, 299-307 [in Ukrainian].
- Kravtsov, D. (1927). Bryukhovets'kyy i vid'my. *Ukrayina, 5*, 3-5. [in Ukrainian].
- LaRossa, R. (1997). *The Modernization of Fatherhood: A Social and Political History*. Chicago: University of Chicago Press, 1997 [in English].
- Lebedev, A. (1887). *O brachnykh razvodakh: po arkhivnykh dokumentam Khar'kovskoy i Kurskoy dukhovnykh konsystoriy*. Moskva: v Unyversytetskoy tip [in Russian].
- Los', V. (2013). *Uniats'ka tserkva na Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIII – pershiy polovyni XIX st.: orhanizatsiyina struktura ta kul'turno-relihiynyy aspekt*. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
- Medkov, V. (2003). *Demografiya. Uchebnik dlya studentov sotsyal'nykh i humanitarnykh fakul'tetov i vuzov*. Moskva: Infra–M [in Russian].
- Oren-Madigor, D. (2017). *Infertility in Early Modern England*. Palgrave Macmillan [in English].
- Petrenko, I. (2010). *Shlyubno-simeyni vidnosyny v povs'yakdennomu zhytti myryan Rosiys'koy derzhavy XVIII st.* Poltava: RVV PUET [in Ukrainian].
- Prokop'yuk, O. (2012). *Kyyivs'ka mytropoliya: topografiya posvyat : rekonstruktsiya reyestru khramiv za vidomostyamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780–1783)*. Kyiv: DP «NVTs Prioritytety» [in Ukrainian].

Repan, O. (2015). «Shpetnaya okaziya» varvyns'koho sotnyka Pavla Ladyns'koho. *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi*, 5, 217-222 [in Ukrainian].

Romanova, O. (2007). Narodne rozuminnya khrystyans'koyi «pravednosti» ta «hrikhovnosti» (na materialakh Kyivs'koyi dukhovnoyi konsystoriyi XVIII st.). *Terra Cossacorum: studiyi z davn'oyi i novoyi istoriyi Ukrayiny. Naukovyy zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriya Stepankova*, 458-459 [in Ukrainian].

Serdiuk, I. (2009). «Bez zaplady, na kharchakh i odezhy khozyayskikh»: dity v naselenni Livoberezhnoho ukrayins'koho mista XVIII st. *Krayeznavstvo*, 1-2, 196-202 [in Ukrainian].

Serdiuk, I. (2011). *Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka mis'koho naselennya Het'manshchyny druhoyi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV «ASMI» [in Ukrainian].

Serdiuk, I. (2015). Childhood and its Age Limits in Society of Getmanat in the XVIII Century. *Bylye Gody*, 3, 499-507 [in English].

Serdiuk, I. (2015). The Emotional Aspect of “Unclean” Child Murder (Episode in the Life of the 18th Century Hetmanate). *Antropologicheskij Forum*. 2015, 25, 118-144 [in Russian].

Smejkalová, J. (2009). Możliwości wykorzystania kategorii płci kulturowej w badaniu ojcostwa na obszarze Europy Środkowej. *Między patriarchą a tatą Zachodniopolskie modele ojcostwa*. Warszawa: Zakład Graficzny UW, 2009 [in Polish].

Sulyma, M. (2005). *Hriky rozmayitiyi: yepytymiyni spravy XVII–XVIII st.* Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].

Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: Mis'ka spil'nota Poltavy druhoyi polovyny XVIII st.* Kyiv: K.I.C. [in Ukrainian].

Voloshyn, (2014). Y. Household composition and family structures of Ukrainian Cossacks in the Second Half of the eighteenth century. *The History of the Family*. (Vol. 19), 4, 1-18 [in English].

Żołędz-Strzelczyk, D. Osobisty i społeczny wymiar bezdietności w dawnej Polsce. *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych* (pp. 103-112). Warszawa: DiG, 2010 [in Polish].

Igor Serdiuk

*Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor,
Department of History of Ukraine, Poltava
National V.G. Korolenko Pedagogical University
(Poltava, Ukraine, Ig.Serdiuk@gmail.com)*

A TREE WITHOUT FRUIT, CHILDLESSNESS AND INFERTILITY IN THE SOCIETY OF THE HETMAN STATE (A TRY OF THE SOCIO-HISTORICAL RESEARCH)

Investigation of infertility may give additional reason for reflection on important aspects of childhood in the society of the Hetman State. General settings on pro-creation, apparently, gave some value to the childbearing capacity, even regardless of the results. The desire for

procreation was not only the biological or economic one, but also had a profound social background. Patriarchal society interpreted this need in its own way. On the one hand, the real man was expected to serve as a father, on the other hand, the responsibility for the lack of children more readily was assigned to a women. This is at least indirectly indicate by the mechanisms and practices of fertility treatment, which were widely practiced by the local witches, and the church moved into the category of “miraculous ones”. In this context we can speak of pro-creation as of something desirable, the request to charms, medical practices and miracle – as a hope for a possible infertility - both risk and fear. In other words, we are talking about the components of a “horizon of expectation” and the fact that a procreation was one of the expectations on this horizon.

It seems that the sources of Hetman State would rarely speak of childless marriages. Rather likely it will mishap cases related to divorce, church miracles and etc., with most family couples constituting the underwater part of the iceberg. The first attempts of calculations, but firstly Western material and demography, allow to suggest very carefully that childless marriages made up around 5%. However, such “fruitless trees” were probably conspicuous against the background of families with children, and therefore have every reason to get onto sharp tongues and fall under naming “the strange ones” or to marginalization. Taking the child “for growth”? for studying, young labourers and others was least in part a help in avoiding these practices. This is due not only to the mechanisms of glorification (after la Rosa), but with the need for domination inherent in a patriarchal society. Considering these aspects can be productive in the context of the study of child labour, apprenticeship, peonage abandonment, such phenomena as social transfers and social capital. It will formulate some new questions that did not rotate only around economic reasons, and thus will give new answers.

Keywords: childlessness, infertility, parenting, Hetman State, the history of childhood.